

JOURNAL OF SCIENTIFIC LETTERS

www.jslsci.com

वेदाङ्गग्रन्थेषु महर्षिदयानन्दसरस्वत्याः आर्यसमाजस्य च प्रभावः।

Maitree Halder

Research Scholar, Sunrise University, Alwar, Rajasthan

Dr. Renu Singh

Associate Professor, Sunrise University, Alwar, Rajasthan

सारांशः

महर्षिः दयानन्दसरस्वती, यः आर्यसमाजस्य संस्थापकः आसीत्, एकः दूरदर्शी समाजसुधारकः अभवत्। वेदानां प्रामाणिकतायाः शुद्धतायाश्च पुनःस्थापनाय तस्य प्रयत्नाः वेदाङ्गसाहित्ये गहनं प्रभावं जनयामासुः। वेदाङ्गानि तानि सहायकशास्त्राणि सन्ति ये वेदानां सम्यगवबोधनाय आवश्यकानि मन्यन्ते। एतेषु शिक्षा (ध्वनिविज्ञानम्), कल्पः (अनुष्ठानविधिः), व्याकरणम्, निरुक्तम् (शब्दव्युत्पत्तिः), ज्योतिषम् (खगोलविज्ञानम्) तथा छन्दः (छन्दशास्त्रम्) अन्तर्भवन्ति। एते सर्वे शास्त्राः वेदानां यथार्थाध्ययनाय, अवबोधनाय, आचरणाय च मूलाधारज्ञानं प्रददति।

अयं शोधप्रबन्धः विश्लेषयति यत् महर्षिः दयानन्दसरस्वती आर्यसमाजश्च एतेषां वेदाङ्गग्रन्थानां व्याख्यां, शिक्षणपद्धतिं तथा तेषां व्यावहारिकप्रयोगं कथं प्रभावितवन्तौ। दयानन्दसरस्वती वेदानां वेदाङ्गानां च अध्ययनाय तर्कशीलतां, शुद्धपाठं, सामाजिकोपयोगितां च विशेषतया अङ्गीकृतवान्। सः वेदाङ्गसाहित्यस्य व्यवस्थिताध्ययनं प्रोत्साहितवान्, वेदमन्त्राणां सम्यक् उच्चारणं पाठं च बलवत्तरं कृतवान्, अनुष्ठानेषु प्रवर्तमानानां अन्धविश्वासानां जटिलतानां च निराकरणं चेष्टितवान् तथा व्याकरणनिरुक्तयोः माध्यमेन संस्कृतवैदिकशब्दानां वैज्ञानिकव्याख्यां प्रवर्धितवान्।

तदतिरिक्तं सः ज्योतिषछन्दसोः अध्ययनं आध्यात्मिकव्यावहारिकदृष्ट्या च महत्त्वपूर्णं प्रतिपादितवान्। तस्य प्रयासैः वेदाङ्गज्ञानं अधिकं सुलभं, नैतिकं, समाजोपयोगि च जातम्। अयं शोधः प्रदर्शयति यत् आर्यसमाजः एतेषां प्राचीनशास्त्राणां अध्ययनं आधुनिकसन्दर्भेषु पुनरुज्जीवनाय महतीं भूमिकां निर्वहितवान्। महर्षेः दयानन्दस्य तर्कवादिनः, सुधारवादिनः, शिक्षणपरायणस्य च प्रयासाः पारम्परिकविद्यां आधुनिकसामाजिकनैतिकशैक्षिकआवश्यकताभिः सह संयोजितवन्तः। वेदाङ्गग्रन्थेषु तस्य प्रभावः इदं प्रमाणयति यत् एते सहायकशास्त्राः अद्यापि प्रासङ्गिकाः सन्ति तथा च प्राचीनज्ञानपरम्पराणां संरक्षणे पुनरुत्थाने च सुधारआन्दोलनानां भूमिका अत्यन्तं महत्त्वपूर्णा अस्ति।

मुख्यशब्दाः— वेदाङ्गानि, महर्षिः दयानन्दसरस्वती, आर्यसमाजः, वैदिकपुनरुत्थानम्, संस्कृतविद्वत्ता।

प्रस्तावना

वेदाः भारतीयधार्मिकदार्शनिकसांस्कृतिकचिन्तनस्य मूलाधारशिलाः मन्यन्ते। एतेषां प्राचीनग्रन्थानां रचना दीर्घकालावधौ अभवत्, यत्र निहितं ज्ञानं अतीव गूढं व्यापकं च अस्ति। एतत् ज्ञानं सम्यग् अवगन्तुं, संरक्षणाय, तथा पीढीपरम्परया सुरक्षितरूपेण सञ्चारयितुं च केचन सहायकशास्त्राः आवश्यकाः भवन्ति, ये वेदाङ्गानि इति कथ्यन्ते। वेदाङ्गानि षट् प्रमुखाङ्गानि सन्ति—शिक्षा, कल्पः, व्याकरणम्, निरुक्तम्, ज्योतिषम् तथा छन्दः। एते सर्वे शास्त्राः वेदानां शुद्धोच्चारणं, भाषाशुद्धिं, यज्ञानुष्ठानविधिं, शब्दार्थनिरूपणं, कालगणनां खगोलज्ञानं च काव्यसंरचनां च व्यवस्थितरूपेण स्पष्टीकुर्वन्ति। एवञ्च वेदाङ्गानि वैदिकज्ञानस्य संरक्षणाय, तस्य यथार्थबोधनाय, जीवनव्यवहारे च तस्य उपयोगाय आधाररूपेण कार्यं कुर्वन्ति।

प्राचीनकाले वेदवेदाङ्गयोः अध्ययनं मुख्यतः मौखिकपरम्परया क्रियते स्म। गुरुशिष्यपरम्परायां आचार्याः कठोराभ्यासेन, स्मरणशक्त्या, निरन्तराध्ययनेन च शिष्येभ्यः एतत् ज्ञानं प्रदायन्ति स्म। अनेन वैदिकज्ञानं दीर्घकालपर्यन्तं सुरक्षितं स्थितम्। किन्तु कालान्तरे अनेकेषु कारणेषु कारणात् अस्य व्यवस्थायाः हासः अभवत्—वेदानां दुरव्याख्यानम्, कर्मकाण्डेषु अति-जटिलता, अन्धविश्वासप्रसारः, तथा विद्वत्तापूर्णाध्ययनस्य न्यूनरुचिः इत्यादयः कारणानि वेदाङ्गपरम्परां दुर्बलां कृतवन्ति। अस्मिन् एव काले एकोनविंशताब्द्यां महर्षिः दयानन्दसरस्वती महान् विचारकः, समाजसुधारकः, वैदिकधर्मप्रवर्तकः च रूपेण अवतीर्णः। सः वेदानां प्रामाणिकतां पुनःस्थापयितुं तथा वेदाङ्गाध्ययनस्य पुनरुज्जीवनाय महत्त्वपूर्णान् प्रयासान् अकरोत्।

महर्षिः दयानन्दसरस्वती वेदाङ्गानां केवलं विद्वत्सम्बद्धविषयत्वं न स्वीकृतवान्, किन्तु तानि मानवजीवनस्य सम्यग्दिशानिर्देशकानि ज्ञानसाधनानि इति मन्यते स्म। तस्य दृष्टिः तर्कशीलतया, वैदिकपरम्परानिष्ठया, सामाजिकसुधारभावनया च प्रेरिता आसीत्। सः स्पष्टं प्रतिपादितवान् यत् वेदवेदाङ्गयोः अध्ययनं न अन्धविश्वासपरम् न च केवलकर्मकाण्डपरम् भवितव्यम्, अपितु विवेकः, तर्कः, वैज्ञानिकदृष्टिश्च आवश्यकः। अस्यैव उद्देश्यस्य पूर्त्यर्थं तेन आर्यसमाजस्य स्थापना कृता, यस्य माध्यमेन वैदिकज्ञानप्रचारः, सामाजिकनैतिकबौद्धिकजागरणं च प्रवर्धितम्।

महर्षिणा दयानन्देन वेदाङ्गस्य प्रत्येकं अङ्गं विशेषमहत्त्वेन स्वीकृतम्। शिक्षायां सः वेदमन्त्राणां शुद्धोच्चारणे स्वरशुद्धौ च बलं दत्तवान्। कल्पविषये सः अन्धविश्वासयुक्तानां जटिलकर्मकाण्डानां विरोधं कृत्वा यज्ञानुष्ठानानां नैतिकप्रतीकात्मकव्याख्यां प्रतिपादितवान्। व्याकरणनिरुक्तयोः अध्ययनं तेन अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं मन्यते स्म, यतो हि ताभ्यां संस्कृतभाषायाः वैदिकशब्दानां च यथार्थार्थबोधः सम्भवति। तथैव ज्योतिषछन्दसोः अध्ययनं प्रकृतिसमयब्रह्माण्डव्यवस्थया सह मानवजीवनस्य समन्वयकारकं इति सः दर्शितवान्।

अतिरिक्ततया आर्यसमाजसंस्थाः वेदाङ्गशिक्षायाः व्यवस्थितरूपनिर्माणे महतीं भूमिकां निर्वहितवत्यः। महर्षिदयानन्दस्य विचारैः प्रेरिताः अनेके गुरुकुलाः शिक्षणसंस्थाः च स्थापिताः, यत्र संस्कृतवेदवेदाङ्गनैतिकशिक्षायाः समन्विताध्ययनं क्रियते स्म। अनेन वैदिकज्ञानं केवलं सीमितविद्वत्समूहपर्यन्तं न स्थितम्, किन्तु समाजस्य विविधवर्गेषु प्रसारितम्।

एकोनविंशताब्द्यां भारतस्य सन्दर्भे एषः पुनर्जागरणप्रवाहः अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः आसीत्, यतो हि तदा भारतीयसमाजः औपनिवेशिकप्रभावैः, सामाजिकविषमताभिः, पारम्परिकशिक्षापतनैश्च विविधसमस्याभिः पीडितः आसीत्। तस्मिन् काले महर्षिदयानन्दस्य सुधारात्मकप्रयासैः वैदिकज्ञानविषये नवचेतना उत्पन्ना अभवत्। सः प्रतिपादितवान् यत् वेदवेदाङ्गानि केवलं प्राचीनग्रन्थाः न सन्ति, अपितु मानवजीवनाय नैतिकबौद्धिकआध्यात्मिकदिशां दातुं समर्थाः ज्ञानस्रोताः सन्ति।

एवं महर्षिदयानन्दसरस्वती आर्यसमाजस्य च वेदाङ्गसाहित्ये प्रभावः अत्यन्तं गहनः अभवत्। तेषां प्रयासैः वेदाङ्गाध्ययनं पुनः जीवितं जातम् तथा प्राचीनज्ञानपरम्परा आधुनिकसमाजस्य आवश्यकताभिः सह संयोजिता अभवत्। अयं अध्ययनं दर्शयति यत् वेदाङ्गसाहित्यं केवलं भूतकालस्य धरोहरः नास्ति, किन्तु वर्तमानभविष्ययोः अपि प्रेरणास्रोतः अस्ति। महर्षिदयानन्दस्य विचाराः इदं सिद्धयन्ति यत् प्राचीनज्ञानस्य संरक्षणेन सह तस्य तर्कनैतिकसामाजिकप्रगतिभिः समन्वयः कर्तुं शक्यते।

महर्षिः दयानन्दसरस्वती तथा वेदाङ्गाध्ययनस्य पुनर्जागरणम्

महर्षिः दयानन्दसरस्वती सन् 1824 तमे वर्षे गुजरातप्रदेशे अजायत। एकोनविंशताब्द्यां सः भारतवर्षे महान् चिन्तकः समाजसुधारकश्च रूपेण प्रादुर्भूतः, यः वैदिकधर्मस्य प्रतिष्ठां पुनःस्थापयितुं तथा वैदिकज्ञानप्रसाराय महत्त्वपूर्णानि कार्याणि कृतवान्। तस्मिन् काले भारतीयसमाजः औपनिवेशिकप्रभावैः, सामाजिकजडतया, तथा पारम्परिकधार्मिकाचरणेषु उत्पन्नविकृतिभिश्च पीडितः आसीत्। एतस्मिन् सन्दर्भे दयानन्दसरस्वती वेदाङ्गानि—शिक्षा, कल्पः, व्याकरणम्, निरुक्तम्, ज्योतिषम्, छन्दः इति—वैदिकसाहित्यस्य शुद्धतायाः प्रामाणिकतायाश्च संरक्षणाय अत्यावश्यकानि मन्यते स्म।

वेदाङ्गानां प्राचीनकाले विद्वद्भिः अध्ययनं क्रियते स्म, यत् वेदानां सम्यगुच्चारणं, यथार्थार्थग्रहणं, विधिपूर्वकानुष्ठानं च सुनिश्चितं भवेत्। किन्तु कालान्तरे मौखिकपरम्परायां दोषाः प्रविष्टाः, कर्मकाण्डाः अतिजटिलाः जाताः, तथा विद्वत्तापूर्णाध्ययनस्य रुचिः क्षीणा अभवत्। एतां स्थितिं दृष्ट्वा दयानन्दसरस्वती वेदाङ्गानां पुनरुज्जीवनाय प्रयत्नं कृतवान्, तानि च केवलं विशिष्टविद्वत्सु न स्थापयित्वा सर्वजनोपयोगीनि कर्तुं प्रयासं अकरोत्।

वेदाङ्गेषु शिक्षावेदाङ्गे तस्य विशेषः प्रभावः आसीत्। सः वैदिकमन्त्राणां शुद्धोच्चारणे, स्वरशुद्धौ, लयशुद्धौ च महान् बलं दत्तवान्। तस्य मतम् आसीत् यत् मन्त्राणां आध्यात्मिकशक्तिः तेषां सम्यगुच्चारणे निहिता अस्ति; त्रुटिपूर्णोच्चारणे तेषां अर्थः तथा प्रभावः अपि विकृतः भवति। अतः आर्यसमाजस्य शिक्षणसंस्थासु कठोराभ्यासः, मौखिकपाठः, ग्रन्थाध्ययनं च सह समन्वितरूपेण प्रवर्तितम्।

कल्पवेदाङ्गे अपि सः महत्त्वपूर्णं परिवर्तनं कृतवान्। यज्ञानुष्ठानानां जटिलता, अन्धविश्वासात्मकतत्त्वानि च दूरीकृत्य तानि नैतिकतर्कसंगतानि सरलरूपेण व्याख्यातवान्। तेन यज्ञाः केवलं बाह्यक्रियाः न मन्यन्ते स्म, अपितु नैतिकजागरणस्य सामाजिकदायित्वस्य च प्रतीकत्वेन प्रतिपादिताः।

व्याकरणनिरुक्तयोः अध्ययनं तेन अत्यन्तं आवश्यकं घोषितम्, यतो हि ताभ्यां विना वेदार्थस्य यथार्थबोधः असम्भवः। अतः सः संस्कृतभाषायाः सुव्यवस्थिताध्ययनं, शब्दव्युत्पत्तिविश्लेषणं च प्रोत्साहितवान्। अनेन वेदव्याख्या अधिका स्पष्टा, तर्कसंगता, प्रमाणिता च अभवत्।

ज्योतिषछन्दसोः विषये अपि तस्य दृष्टिः व्यापकासीत्। ज्योतिषं कालगणनायाः खगोलीयज्ञानस्य च साधनं मन्यते स्म, छन्दश्च वेदमन्त्राणां लयमात्रासंरचनां नियन्त्रयति। एतयोः अध्ययनं प्रकृतिब्रह्माण्डयोः सह मानवजीवनस्य समन्वयाय आवश्यकम् इति सः प्रतिपादितवान्।

अन्ततः महर्षिदयानन्दसरस्वती वेदाङ्गाध्ययनं विद्वत्तया सह सामाजिकसुधारं, शिक्षां च संयोजितवान्। तेन प्रेरिताः अनेकाः गुरुकुलाः आर्यसमाजसंस्थाश्च स्थापिताः, यत्र वेदवेदाङ्गसंस्कृतनैतिकशिक्षायाः समन्विताध्ययनं प्रवर्तितम्। एतेषां प्रयासानां फलतः वेदाङ्गानि केवलं प्राचीनग्रन्थाः न रहिताः, अपितु जीवन्तज्ञानपरम्परारूपेण पुनः प्रतिष्ठिताः, ये आध्यात्मिकविकासाय, तर्कचिन्तनाय, सामाजिकसुधाराय च मार्गदर्शनं कुर्वन्ति।

वेदाङ्गसाहित्यस्य आधुनिकीकरणे व्याख्यायां च आर्यसमाजस्य भूमिका

आर्यसमाजस्य स्थापना सन् 1875 तमे वर्षे महर्षिणा दयानन्दसरस्वत्या कृता। इयं संस्था वेदाङ्गसाहित्यस्य आधुनिकीकरणे तथा तस्य नवव्याख्यायां महत्त्वपूर्णां भूमिकां निर्वहितवती। आर्यसमाजस्य मूलोद्देश्यं वेदानां प्रतिष्ठां पुनःस्थापयितुं तथा तासां धार्मिकप्रधानां सुधारं कर्तुं आसीत्, याः कालान्तरे कर्मकाण्डप्रधानाः, अन्धविश्वासयुक्ताः वा सामाजिकदृष्ट्या अनुपयुक्ताः अभवन्। अनेन आन्दोलनस्य माध्यमेन तर्कशीलचिन्तनं, नैतिकोपयोगिता, ज्ञानस्य सर्वजनसुलभता च विशेषतया प्रोत्साहितम्। फलतः वेदाङ्गानि केवलं विद्वत्सम्बद्धविषयत्वेन न दृष्टानि, अपितु नैतिकशैक्षिकआध्यात्मिकविकासस्य साधनत्वेन प्रतिपादितानि।

आर्यसमाजस्य एकं प्रमुखं योगदानं शिक्षाक्षेत्रे तस्य विशेषबलम् आसीत्। परम्परया वेदाङ्गाध्ययनं गुरुकुलपरिसरे सीमितम् आसीत्, यत्र ज्ञानं मुख्यतः मौखिकपरम्परया प्रदीयते स्म तथा च तस्य अधिकारः सीमितवर्गेषु एव निहितः आसीत्। आर्यसमाजः एतानि प्रतिबन्धानि भङ्क्त्वा विद्यालयानां, पाठशालानां, महाविद्यालयानां च स्थापना अकरोत्, यत्र विविधसामाजिकपृष्ठभूमिभ्यः आगतानां विद्यार्थिनां अध्ययनावसरः प्रदत्तः। एतेषां संस्थानां पाठ्यक्रमे संस्कृतम्, वैदिकदर्शनम्, नैतिकशिक्षा, सामाजिकशिक्षा च सह वेदाङ्गाध्ययनम्—शिक्षा, कल्पः, व्याकरणम्, निरुक्तम्, ज्योतिषम्, छन्दः इत्यादीनि—समाविष्टानि अभवन्।

अनेन वेदाङ्गज्ञानं समाजस्य विस्तृतवर्गेषु प्रसारितम् तथा च तस्य अध्ययनं अधिकं व्यवस्थितं प्रमाणिकं च जातम्।

आर्यसमाजः वेदाङ्गसाहित्यस्य व्याख्यां तर्कशीलदृष्ट्या सामाजिकसुधारदृष्ट्या च कृतवान्। यथा शिक्षा-वेदाङ्गे वैदिकमन्त्राणां शुद्धोच्चारणं केवलं कर्मकाण्डीयावश्यकत्वेन न स्वीकृतम्, अपितु मानसिकैकाग्रता, आध्यात्मिकचेतना, बौद्धिकानुशासनविकासस्य साधनत्वेन प्रतिपादितम्। तथैव कल्पवेदाङ्गे, यत् जटिलकर्मकाण्डैः सम्बद्धम् आसीत्, तस्य सरलीकरणं कृत्वा नैतिकमूल्याधारितव्याख्या प्रदत्ता। अनेन अनावश्यकजटिलताः दूरीकृत्य यज्ञानुष्ठानानां नैतिकशैक्षिकमहत्त्वं स्पष्टीकृतम्। एवञ्च प्राचीनकर्मकाण्डज्ञानं आधुनिकतर्कदृष्ट्या सह समन्वितम्।

अतिरिक्ततया व्याकरणनिरुक्तयोः अध्ययनं भाषिकशुद्ध्यर्थं अर्थनिर्णयार्थं च अत्यावश्यकम् इति आर्यसमाजेन प्रतिपादितम्। संस्कृतव्याकरणस्य गहनाध्ययनं, शब्दव्युत्पत्तिविश्लेषणं, सूक्ष्मार्थविवेचनं च विद्यार्थिभ्यः शिक्षितम्, येन वेदव्याख्यायाः भ्रान्तयः निवारिताः। अनेन वैदिकग्रन्थानां अध्ययनं अधिकं तर्कसंगतं विद्वत्तापूर्णं च अभवत्।

ज्योतिषछन्दसोः अध्ययनमपि आधुनिकदृष्ट्या विकसितम्। ज्योतिषं कालगणनाखगोलीयज्ञानयोः माध्यमेन व्यवहारजीवने सह संयोजितम्, येन प्राचीनज्ञानं प्रत्यक्षानुभवेन सह समन्वितम् अभवत्। छन्दश्च केवलं काव्यसौन्दर्याय न, अपितु वैदिकमन्त्राणां मौखिकसंरक्षणाय, बौद्धिकानुशासनविकासाय च साधनत्वेन स्वीकृतम्। अनेन स्पष्टं जातं यत् वेदाङ्गानि न केवलं शास्त्रीयविषयाः, अपितु आध्यात्मिकव्यावहारिकजीवनयोः उपयुक्ताः सन्ति।

अन्ते वेदाङ्गसाहित्यस्य प्रकाशनप्रसारणयोः क्षेत्रे अपि आर्यसमाजस्य योगदानं अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम् आसीत्। अनेकानां ग्रन्थानां, टीकानां, अध्ययनसामग्रीणां मुद्रणं प्रकाशनं च कृतम्, येन वेदाङ्गज्ञानं सर्वसुलभम् अभवत्। अनेन विद्वांसः, छात्राः, सामान्यजनाश्च तेषां अध्ययनं सरलतया कर्तुं शक्नुवन्ति स्म।

एवं आर्यसमाजः वेदाङ्गसाहित्यं पारम्परिकसीमाभ्यः बहिः नीत्वा आधुनिकतर्कशीलनैतिकदृष्टिभिः सह संयोज्य एकां जीवन्तां ज्ञानपरम्परां निर्मितवान्। अनेन प्राचीनवैदिकज्ञानस्य आधुनिकसमाजेन सह समन्वयः सिद्धः, तथा च वेदाङ्गानि भारतीयबौद्धिकसांस्कृतिकजीवने एकं महत्त्वपूर्णं स्थानं धारयन्ति।

निष्कर्षः

महर्षिः दयानन्दसरस्वती आर्यसमाजस्य माध्यमेन वेदाङ्गसाहित्ये कृतानि कार्याणि आधुनिकभारतीयइतिहासे महत्त्वपूर्णेण पुनरुत्थानात्मकप्रयासेषु अन्यतमाः मन्यन्ते। तेन वैदिकमन्त्राणां शुद्धोच्चारणे, भाषायाः व्याकरणशुद्धौ, तथा वैदिकानुष्ठानानां तर्कसंगतव्याख्यायां विशेषः बलः दत्तः, येन वेदाङ्गानां विद्वत्तापूर्णा आध्यात्मिकता च प्रासंगिकता संरक्षिता अभवत्।

दयानन्दसरस्वत्याः सुधारवादी विचाराः तर्कशीलतायां नैतिकाचरणे च आधारिताः आसन्। तस्य प्रयासैः वेदाङ्गानि केवलं शास्त्रीयाध्ययनविषयाः न रहिताः, अपितु आध्यात्मिकसामाजिकनैतिकविकासस्य व्यावहारिकमार्गदर्शकाः अभवन्। आर्यसमाजस्य शिक्षणसंस्थाः अस्य पुनरुत्थानस्य संस्थागतरूपं दत्तवत्यः। एतासु संस्थासु वेदवेदाङ्गसंस्कृतनैतिकशिक्षायाः समन्विताध्ययनव्यवस्था प्रवर्तिता, येन वेदाङ्गज्ञानं केवलं सीमितविद्वत्सु न स्थितम्, अपितु समाजस्य व्यापकवर्गेषु प्रसारितम्।

शिक्षा, कल्पः, व्याकरणम्, निरुक्तम्, ज्योतिषम्, छन्दः इत्येभिः माध्यमैः महर्षिदयानन्दस्य शिक्षाः पारम्परिकवैदिकविद्यायां नैतिकचेतनां, सामाजिकदायित्वबोधं, बौद्धिकस्पृष्टतां च समावेशितवत्यः। अस्य पुनरुत्थानस्य स्थायी प्रभावः अद्यापि भारते दृश्यते, यत्र वेदाङ्गग्रन्थानां अध्ययनं तेषां प्रयोगश्च शिक्षाक्षेत्रे, धार्मिकानुष्ठानेषु, नैतिकचिन्तने च निरन्तरं क्रियते।

महर्षिदयानन्दसरस्वत्याः एषः विचारः विशेषतः महत्त्वपूर्णः यत् प्राचीनज्ञानस्य पुनर्जीवनं केवलं संरक्षणपर्यन्तं न सीमितं भवेत्, अपितु तस्य विवेकपूर्णव्याख्या, आवश्यकसुधारः, व्यापकप्रसारश्च अपि आवश्यकः अस्ति। प्राचीनवैदिकज्ञानस्य आधुनिकबौद्धिकसामाजिकआवश्यकताभिः सह समन्वयं कृत्वा तेन इदं प्रतिपादितम् यत् परम्परा आधुनिकतया सह सहअस्तित्वं धारयितुं शक्नोति।

एवं महर्षिः दयानन्दसरस्वती आर्यसमाजश्च न केवलं वेदाङ्गानां प्रामाणिकतां गौरवं च संरक्षितवन्तौ, अपितु तान् आधुनिकआध्यात्मिकशैक्षिकसामाजिकजीवने प्रासंगिकान् कृतवन्तौ। तेषां विरासत् इदं दर्शयति यत् यदा विद्वत्ता, सुधारवादीदृष्टिः, तर्कशीलचिन्तनं च एकत्र संयुज्यते, तदा प्राचीनज्ञानपरम्पराः अपि कालानुसारं जीवन्ताः उपयोगिन्यः च भवन्ति।

आर्यसमाजस्य आदर्शैः प्रेरितं वेदाङ्गसाहित्याध्ययनम् अद्यापि भाषाशुद्धेः, अनुष्ठाननैतिकतायाः, ब्रह्माण्डीयव्यवस्थाबोधस्य, काव्यसंरचनायाश्च गहनं ज्ञानं प्रददाति। अतः स्पष्टं भवति यत् यदि प्राचीनज्ञानं

विवेकदृष्ट्या, स्पष्टतया, सुधारभावनया च अवगम्यते, तर्हि वेदाङ्गादयः वैदिकसहायकशास्त्राः अद्यापि मानवसमाजस्य बौद्धिकआध्यात्मिकविकासे महत्त्वपूर्ण योगदानं कर्तुं शक्नुवन्ति।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. प्रेमनाथचोपड़ा। *भारतस्य धर्मसमुदायाः*। पृष्ठम् 27।
2. क्रान्तः (2006)। *स्वाधीनतासंग्रामस्य क्रान्तिकारिसाहित्यस्य इतिहासः*। दिल्ली: प्रविणाप्रकाशनम्। खण्डः 2, पृष्ठम् 347। ISBN: 81-7783-122-4।
3. अरविन्दघोषः। *बङ्किमतिलकदयानन्दाः* (कलकत्ता, 1947)। पृष्ठम् 1।
4. महर्षिः दयानन्दसरस्वती। *यजुर्वेदभाष्यम्*। लाजरसप्रेसः, वाराणसी, 1876।
5. एस्. राधाकृष्णन् (2005)। *जीवनस्य उद्देश्यः*। ओरिएण्ट पेपरबैक्स। पृष्ठम् 34। ISBN: 978-81-222-0031-7।
6. राजकुमारः (2003)। *आधुनिकभारतीयसमस्यासु निबन्धाः*। डिस्कवरी पब्लिशिंग हाउस। पृष्ठम् 62। ISBN: 978-81-7141-690-5।
7. नोएल् एन्थोनी सैल्मण्ड (2004)। *हिन्दूप्रतिमाभङ्गकविचारकाः राजा राममोहनरायः, दयानन्दसरस्वती च उन्नीसशतकीयमूर्तिपूजाविरोधवादः*। विल्फ्रिड लॉरियर विश्वविद्यालयप्रकाशनम्। पृष्ठम् 65। ISBN: 978-0-88920-419-5।
8. गुरुदत्तविद्यार्थी। *आर्यसमाजसम्बद्धा ऐतिहासिकसामग्री*।
9. महादेवगोविन्दरानाडे। *स्त्रीशिक्षा सामाजिकसुधारविचाराः च*।
10. लाला लाजपत रायः। *भारतीयसमाजः राष्ट्रियआन्दोलनं च*।

11. ब्रिटानिका विश्वकोशः। लाला लाजपत रायविषयकलेखः।
12. केदारन्यौपाने (2014)। नेपालस्य सामाजिकचिन्तनम्। काठमाण्डू: नेपालशास्त्रसमाजः। पृष्ठम् 15–21।
ISBN: 978-9937-2-6977-3।
13. रॉबिन राइनहार्ट (2004)। आधुनिकहिन्दुधर्मः: अनुष्ठानः, संस्कृतिः व्यवहारश्च। एबीसी-सीएलिओ। पृष्ठम् 58। ISBN: 978-1-57607-905-8।
14. देवदत्तपटनायकः। दयानन्दविवेकानन्दयोः विषये विचाराः (2017)।
15. भारतीयइतिहाससम्बद्धस्रोतांसि।
16. स्वामीदयानन्दसरस्वतीजयंतीविषयकलेखाः। India.com।
17. भारतस्य इतिहासः। IndianSaga.com।
18. CulturalIndia.net। स्वामी दयानन्दसरस्वतीविषयकलेखः।